

Kamerik Mijzijde en het keizerlijk tafelgoed

*Johanna Maria van Winter (1927) was vanaf 1980 hoogleraar aan de Universiteit Utrecht in de Geschiedenis van de Middeleeuwen. Na haar emeritaat in 1989 is zij onderzoek blijven doen op het gebied van Utrechtse stads- en streekgeschiedenis, adel en ridderschap, en voeding en gezondheid in de Middeleeuwen. Recentste publicatie: *Middeleeuwen in drievoud: hun woonplaats, verwantschap en voeding*.*

Ad van Ooststroom was 35 jaar actief in de chemische industrie en na zijn pensionering begon hij met een onderzoek naar de reconstructie van het grondbezit in de provincie Utrecht in 1400 met behulp van een Geografisch Informatie Systeem (GIS). Een deel van de resultaten hiervan is beschikbaar op zijn website.

De abdij Oudwijk bij de stad Utrecht verwierf sinds haar stichting in 1134 bijna 250 hectare grond in Kamerik Mijzijde in het noordwesten van de huidige provincie Utrecht, die in 1536 en later werden aangeduid als keizerlijk tafelgoed. In het artikel wordt de ontwikkeling van dit gebied onderzocht van potentiële maar niet verwezenlijkte cope-ontginning in 1131, via een grondheerlijke positie die kan worden vergeleken met bisschoppelijk tafelgoed in 1267 en 1308 tot keizerlijk tafelgoed in de oudschildgeld-registratie van 1536. Er blijken rechtshistorische puzzels aan vast te zitten, die alleen met enige hypothesen kunnen worden opgelost. Een belangrijke bron is het HisGis kaartenmateriaal van ir. Ad van Ooststroom, dat de indeling in percelen van het hele gebied omstreeks 1400 laat zien.

De vrouwenabdij Oudwijk bij Utrecht verwierf sinds haar stichting in 1134 vele landerijen binnen het Nedersticht van Utrecht, waaronder al voor 1174 een halve hoeve in Mi, dat wil zeggen het oude Miland en in het bijzonder Kamerik Mijzijde.¹ In de loop van de twaalfde tot en met de zestiende eeuw werd dit bezit aangevuld met ontginningen tot een complex van bijna 290 morgen of ongeveer 247 ha. Daarbij werd bijna dit hele bezit in de oudschildgeld-registers van 1536 en het goederenregister van de abdij van 1545 aangeduid als keizerlijk tafelgoed. Wat betekende dat? Het oudschildgeld was een belasting op grond, ingevoerd door de Habsburgse overheid van Karel V sinds de overdracht van het wereldlijk gezag van de bisschop, de zogenaamde temporaliteit, aan de keizer in 1528. Daarbij werd uitgegaan van een nieuwe grondregistratie of kadaster. Het was de opvolger van het morgengeld, dat sinds de vijftiende eeuw namens het wereldlijk overheidsgezag van de bisschop van Utrecht werd geheven van elke morgen bewoond land, dus in theorie ook van de bezittingen van de abdij Oudwijk in Kamerik Mijzijde. Lag daar dan misschien vóór 1528 land met de titel van bisschoppelijk tafelgoed, als voorganger van het latere keizerlijk tafelgoed? Tafelgoed verwees naar grondbezit waarvan de opbrengst speciaal bedoeld was voor het levensonderhoud van de grondheer en diens huishouding, in dit geval dus de huishouding van de bisschop van Utrecht. Alleen kwam die term daar in dat verband niet voor; daarom moet worden gezocht naar de oorspronkelijke structuur van dit gebied en de ontwikkeling daarvan.

De bevoegdheden van de bisschop van Utrecht in de Middeleeuwen

De vraag rijst of de bisschop van Utrecht inderdaad grondheer was van Kamerik Mijzijde en zo ja, wat dit inhield. De bisschop van Utrecht had een reeks totaal verschillende bevoegdheden. Om te beginnen was hij het geestelijk hoofd van het bisdom Utrecht, dat wil zeggen globaal Nederland ten noorden van de grote rivieren plus Zeeland maar zonder het Rijk van Nijmegen en het

Groninger Ommeland. Verder was hij het wereldlijk hoofd van het Nedersticht en het Oversticht van Utrecht, ongeveer de huidige provincie Utrecht (Nedersticht) en de provincies Overijssel en Drenthe en de stad Groningen (Oversticht). Dit waren zijn landsheerlijke territoria, waarvan hij wereldlijk vorst was, vergelijkbaar met de graaf van Holland en Zeeland en de hertog van Gelre. In die hoedanigheid was hij ook opperste gerechtsheer met de bevoegdheid om lagere gerechtsheeren aan te stellen, die volgens gewoonterecht moesten rechtspreken over civiele zaken en misdrijven. De bisschop behield zichzelf de bloedrechtspraak voor over misdrijven waarop lichamelijke straffen stonden of zelfs de doodstraf. Maar als geestelijke persoon mocht hij geen bloed aan zijn handen hebben en dus niet zelf de bloedrechtspraak uitoefenen. Daarom liet hij dit namens zichzelf doen door een advocatus of voogd, die zelf geen geestelijke was. De lagere gerechtsheeren konden alleen boetes opleggen. Tot gerechtsheer kon de bisschop zowel een wereldlijke persoon benoemen, gewoonlijk iemand die tot de ridderschap behoorde, als (een vertegenwoordiger van) een geestelijke instelling zoals een kapittel. Daarvan had Utrecht er alleen al in de stad vijf: de Dom van Sint-Maarten, Oudmunster of Sint-Salvator, Sint-Pieter, Sint-Jan en Sint-Marie.

Verder was de bisschop leenheer van vele wereldlijke heren, die zijn leenmannen waren. Een leen kon bestaan uit een ambt of functie, zoals die van (lagere) gerechtsheer, of een stuk grond of eventueel een bedrag in geld. Zelf was de bisschop geen leenman, ook niet van de koning of keizer van het Duitse Rijk, al ressorteerde zijn bisdom wel onder dat Rijk. Geestelijke vorsten zoals bisschoppen en abten konden zelf geen leenman zijn maar wel leenheer met leenmannen onder zich. De verhouding tussen de koningen en keizers van het Duitse Rijk en de bisschoppen in hun Rijk is in de loop der eeuwen een bron van veel ruzie geweest. Beroemd is de Investituurstrijd, waarin ook de Paus in Rome en bisschoppen in andere landen een rol speelden. Daarop gaan wij verder niet in tot 1528, toen de strijd met het keizerlijk overheidsgezag van het Habsburgse huis onder Karel V in het nadeel van de bisschop als wereldlijk vorst werd beslist: de bisschop moest zijn wereldlijke territoria en bevoegdheden in Nedersticht en Oversticht aan de keizer afstaan en behield alleen zijn geestelijk ambt.

Naast zijn geestelijk, landsheerlijk, gerechtsheerlijk en leenheerlijk gezag had de bisschop op sommige stukken land van zijn Neder- en Oversticht echter ook grondheerlijke rechten, dat wil zeggen dat hij de bezitter van die grond ofwel de grondheer was. Deze rechten waren niet dezelfde als zijn landsheerlijke rechten, maar behoorden wel tot zijn wereldlijke bevoegdheden; eigenlijk moesten die dus in 1528 ook aan de keizer worden overgedragen. Er bestaat onder (rechts)historici geen *communis opinio* over de vraag of de grondheerlijke rechten van de bisschop in 1528 ook moesten worden overgedragen, maar de rekeningen en andere bronnen wijzen uit dat dit wel gebeurde.

Voor het bepalen van de structuur en de ontwikkeling van Kamerik Mijzijde is het van belang om te weten of dit gebied behoorde tot de grondheerlijkheid van de bisschop van Utrecht. We volgen daartoe de beschikbare gegevens in chronologische volgorde.

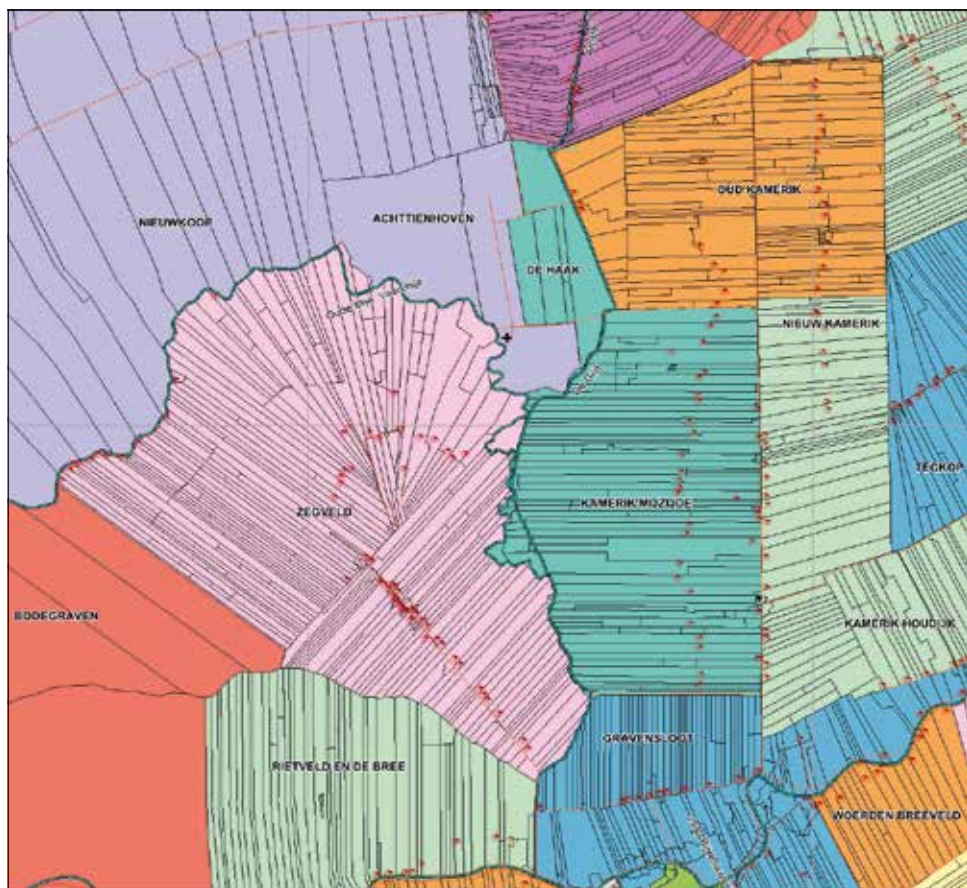
De oorkonde van 1131²

Er is in de geschiedschrijving nogal wat verwarring ontstaan over de exacte locatie van de plaatsen die in deze oorkonde genoemd worden, zodat het allerm minst zeker is dat het hierbij om Kamerik Mijzijde gaat. Maar vorige onderzoekers beschikten niet over de hulp van HisGis, het Historisch-Geografisch Informatie Systeem. Zij waren min of meer op eigen waarneming aangewezen. In de oorkonde van 1131 vertelt bisschop Andreas van Utrecht (1128-1139) dat hij uit overwegingen van rechtvaardigheid en trouwe dienst aan de parochianen van Mi het land heeft teruggegeven dat hun door Giselbert met geweld was afgenomen, om dit voortaan erfelijk te bezitten. Zij zullen voor gerecht, tijs en tiende staan onder het gezag van het kapittel van Sint-Marie. De proost van Sint-Marie of diens vertegenwoordiger zal dus hun gerechtsheer zijn, zij zullen hem een

Als we dit kaartje vergelijken met de HisGis-kaart van Ad van Ooststroom, zien we echter dat het volstrekt niet klopt: weliswaar is Kamerik Mijzijde ontgonnen in lange opstrek, maar de stroken zijn veel langer dan zesvoorling en niet allemaal even lang. Ze lopen van de Kameriker Wetering in het oosten, de grens met de mensen van Kamerik, naar de Meije in het westen meestal ongebroken door, zodat er geen land overblijft voor de oorkonde van 1131. Kijken we nu naar de HisGis-kaart van het hele Miland en omgeving, dan is de enige duidelijke zesvoorling-ontginning gelegen in wat tegenwoordig Oud Kamerik heet, zowel de westelijke als de oostelijk helft daarvan. Alleen

Het oude Miland vormde een parochie, maar waar de parochiekerk lag, is niet duidelijk. Van Doorn zag op de kaart van Rijnland uit 1687¹⁰ een plekje aan de Meije in het Hollandse Achttienhoven op de grens met Zegveldbroek, waar een kruisje met de naam Sint-Maartens kerkhof stond en een Sint Maartensdijk op afkwam. Hij nam zonder meer aan dat dit de plaats was van de oude parochiekerk en tevens het bewoningscentrum van het Oude Miland. Deze kerk en dit centrum zouden grondig zijn verwoest in 1204 bij de strijd tussen de bisschop van Utrecht Diederik van Are (1197-1212), als aanhanger van gravin Ada van Holland en haar echtgenoot Lodewijk van Loon tegen haar oom Willem van Holland om de opvolging in het graafschap, en daarna niet meer hersteld. De parochiekerk zou daarna verlegd zijn naar Zegveld, gesticht in 1312.¹¹

HisGis-kaart van Kamerik Mijzijde (groen) in het Miland. Het kruisje in het midden op de grens van Achttienhoven (lila) en Zegveld (roze) geeft de plaats aan van het Sint-Maartenskerkhof.

Eerlijk gezegd, geeft de perceelindeling op de HisGis-kaart geen aanleiding om deze visie te ondersteunen, hoewel daar wel een Sint-Maartenskerkje geweest moet zijn. Wij zien er geen reden in om de grens van het gebied van 1131 bij Achttienhoven te zoeken, zoals Van Doorn voorstelt, bij gebrek aan herkenning van de 'sexforlanc'. Oud Kamerik westelijke helft blijft de beste kandidaat voor deze grens, als een gebied dat oorspronkelijk binnen het Miland lag.

Ontginning

Over de juridische status van dit terrein en zijn bewoners voordat het door Giselbert werd geësurpeerd, tasten we in het duister, behalve dat het tot een parochie behoorde, waarschijnlijk een Sint-Maartens parochie van de bisschop van Utrecht. Ook over de visie van bisschop Andreas voor de toekomst vertelt de oorkonde van 1131 ons expliciet niets, maar het feit dat hij het kapittel van Sint-Marie aanwees als houder van gerecht, tijs en tiende en dat de bewoners hun grond erfelijk zouden bezitten, doet vermoeden dat hij wel degelijk een cope-ontginning met zesvoorling-hoeven op het oog had, zoals in Oud Kamerik en zoals ze door bisschop Godebald langs de Vecht waren ontwikkeld, te beginnen met het klooster Oostbroek in 1122-1125. Daar werd telkens per

gebied door de bisschop een *locator* of projectontwikkelaar aangesteld, beurtelings een kapittel of een *ministerialis*, die werd begiftigd met gerecht, tijs en tiende. De bewoners kregen dan de status van vrije boeren die hun grond erfelijk bezaten als 'copers' en er vrij over konden beschikken in ruil voor een lage recognitietijs ter erkenning van het bisschoppelijk overheidsgezag.¹² Sint-Marie in Kamerik Mijzijde paste helemaal in dit beeld. Alleen, het kwam er niet van en over het verloop van de ontginning horen we langer dan een eeuw niets. Wel moet worden opgemerkt dat bisschop Andreas zichzelf niet (meer?) als bezitter of grondheer van dit gebied beschouwde maar het verleende aan de parochianen van Mi om het erfelijk te bezitten.

Dan is er ineens in 1267 het testament van bisschop Hendrik van Vianden (1249-1267),¹³ waarin hij aan de kerk van Utrecht het kasteel Vreeland overdraagt, dat hij op eigen kosten heeft gebouwd. Verder bepaalt hij dat voor zijn nagedachtenis jaarlijks zielenmissen moeten worden gelezen door een reeks van Utrechtse kerken en kloosters, die daarvoor ieder jaar wel omschreven bedragen zullen ontvangen uit landerijen die hij op eigen kosten in cultuur heeft gebracht of heeft vermeerderd in opbrengst. Dat is in de eerste plaats een bedrag van twaalf pond uit Kustwic dat daar vandaan wordt opgebracht, vermeerderd met wat er daar jaarlijks nog aan gemeenschappelijke inkomsten bijkomt uit tiende en tijs of pacht. Kustwic is een bisschoppelijk domein tussen Woerden en Bodegraven, dat bestaat uit Lange en Ruige Weide en Kortehoeven of des Bisschopsweide. Verder komt er jaarlijks tachtig pond uit Miland, waarvan er dertig pond voor de zielenmissen mogen worden gebruikt en vijftig pond voor de kerk van Utrecht en volgende bisschoppen. Die dertig pond zijn de waardevermeerdering die deze grond door bisschop Hendriks eigen inspanning heeft ondergaan. Miland is niet alleen Kamerik Mijzijde maar ook Zegveld en Zegvelderbroek en Dyepermye/Parmye of de Meijepolder onder Bodegraven. Het is veel groter geweest, maar Achttienhoven en Hollands Nieuwkoop en Noorden horen er dan waarschijnlijk niet meer bij.

Bisschop Hendrik is dus bij wijze van spreken zelf als *locator* opgetreden in Kustwic en Miland, maar of hij daarvoor cope-boeren heeft ingezet, valt te betwijfelen. Afgezien van enige oorkonden die ons inlichten over ruzies betreffende de uitkering van de bedragen voor de zielenmissen en twijfel aan de rechtsgeldigheid van dit testament in 1271 en 1278¹⁴ horen we pas iets meer over de ontginningen in Kustwic en Miland in twee oorkonden van bisschop Guido van Avesnes (1301-1317) uit 1308.¹⁵ Kustwic, dat wil zeggen des Bisschops Weide met Lange en Ruige Weide, is door bisschop Hendrik verdeeld in 59 en 1/4 kleine hoeven van 20 morgen, elke hoeve met een pacht van twee pond Stichtse penningen en twee kapoenen per jaar, te betalen op de zondag na Sint-Maarten in de winter, met de bepaling dat na de bouw van de dam bij Hoppenesse wegens verbeterde afwatering de pacht drie pond penningen en drie kapoenen zou worden, exclusief de tiende en het gerecht. Aangezien die dam inmiddels gelegd is, bedraagt de pacht dus ten tijde van bisschop Guido drie pond penningen en drie kapoenen per hoeve. Verder mogen de bewoners op eigen kosten wegen en weteringen aanleggen, zonder vermeerdering van pacht. Wel moeten zij schotbare lieden zijn of staan naar schotbaar recht (daarover straks meer), en moet er op iedere hoeve een huis zijn waarin iemand woont. Bij vererving moet een der erfgenamen een handwissel (overdrachtsbelasting) van vijf schellingen geven aan de schout van de bisschop, en bij verkoop een handwissel van tien schellingen.

Voor Miland is de situatie ingewikkelder, aangezien bisschop Guido heeft geconstateerd dat de bewoners hun oude erfpachtbrieven hebben zoekgemaakt. Hier zijn niet alle hoeven even groot en betalen niet allemaal dezelfde pacht, en daarom moeten de landzaten samen met de rentmeester van de bisschop een lijst maken van alle bewoners per hoeve met hun verschuldigde erfpacht. Die lijst moet in tweevoud worden opgemaakt, een exemplaar voor de rentmeester en een ander exemplaar voor de boeren, en jaarlijks gecontroleerd. Zowel vererving als verkoop

moeten worden geregistreerd voor de rentmeester en minstens vier landzaten, en goed gedocumenteerd. Bij erfenis is een handwissel van vijf schellingen per hoeve verschuldigd, bij verkoop tien schellingen. De pacht moet jaarlijks op de zondag na Sint-Jan in de zomer worden voldaan, en wie te laat komt, moet de volgende dag het dubbele betalen. Is er dan nog niet betaald, dan vervalt het goed aan de bisschop. Maar als de bewoners weigeren om de rentmeester behulpzaam te zijn bij het opstellen van deze lijsten en er niet tijdig betaald blijkt te zijn, dan verhaalt de bisschop het achterstallige op de hele gemeenschap ('soe zoude wy ons houden an de mene lantsaten.'). Alleen in geval van overmacht, 'alse van beden off van anderen gemenen misvallen', is betaling op een andere tijd en plaats toegestaan.

Schotbaarheid

Over de proost van het kapittel van Sint-Marie staat geen woord in deze oorkonde, hoewel deze toch als gerechtsheer bij overdracht van grond in Kamerik Mijzijde betrokken zou moeten zijn. Alle rechtshandelingen verlopen via een bisschoppelijk hofgerecht van rentmeester en landzaten, die bovendien schotbaar moeten zijn, ingezetenen van het bisdom en minstens voor een deel woonachtig binnen het terrein, in een huis op iedere hoeve. Een hoeve is zelf geen boerderij maar een stuk boerenland waarop een boerderij kan staan maar niet hoeft te staan. In dit geval moet dus op elke hoeve wel een bewoonbaar huis staan. Wij kunnen niet anders dan hierin de resten van een vroegmiddeleeuws domein zien met een grondheer en een schotplichtige, dat wil zeggen, horige bevolking die aan de grond is gebonden. Schotbaarheid zit vast aan een persoon en is niet een eigenschap die aan de grond kleeft, zoals Van Doorn en Van der Linden het zien,¹⁶ waarbij schot is gelijk pacht en de eis tot schotbaarheid zou slaan op de verplichting tot het jaarlijks betalen van pacht, of zoals Van der Linden zegt, (recognitie-)tijns. Voor Van der Linden zijn deze beide hoven, Kustwic en Miland, voorbeelden van cope-ontginningen, waarbij alleen ten onrechte van erfpacht wordt gesproken. Erpachters hebben volgens hem immers geen recht op verkoop van hun grond, zoals deze landzaten wel.

Bij de gevallen van overmacht zoals beden en andere gemeenschappelijke 'misvallen' zet hij een vraagteken,¹⁷ terwijl daar juist volgens mij de achtergrond van de schotbaarheid blijkt. De mensen waren in de Middeleeuwen en tot het einde van het Ancien Régime en de Franse tijd ongelijk voor de wet en werden voor hetzelfde misdrijf verschillend bestraft, al naar gelang hun juridische stand. Schotbaarheid betekende bedeplicht in gevallen waarin vrije mensen gewapend ten strijde moesten trekken en kwam dus maar af en toe voor. Het was geen regelmatige belasting maar een persoonlijke verplichting in noodgevallen en had dus niets te maken met regelmatige pachtbetaling.

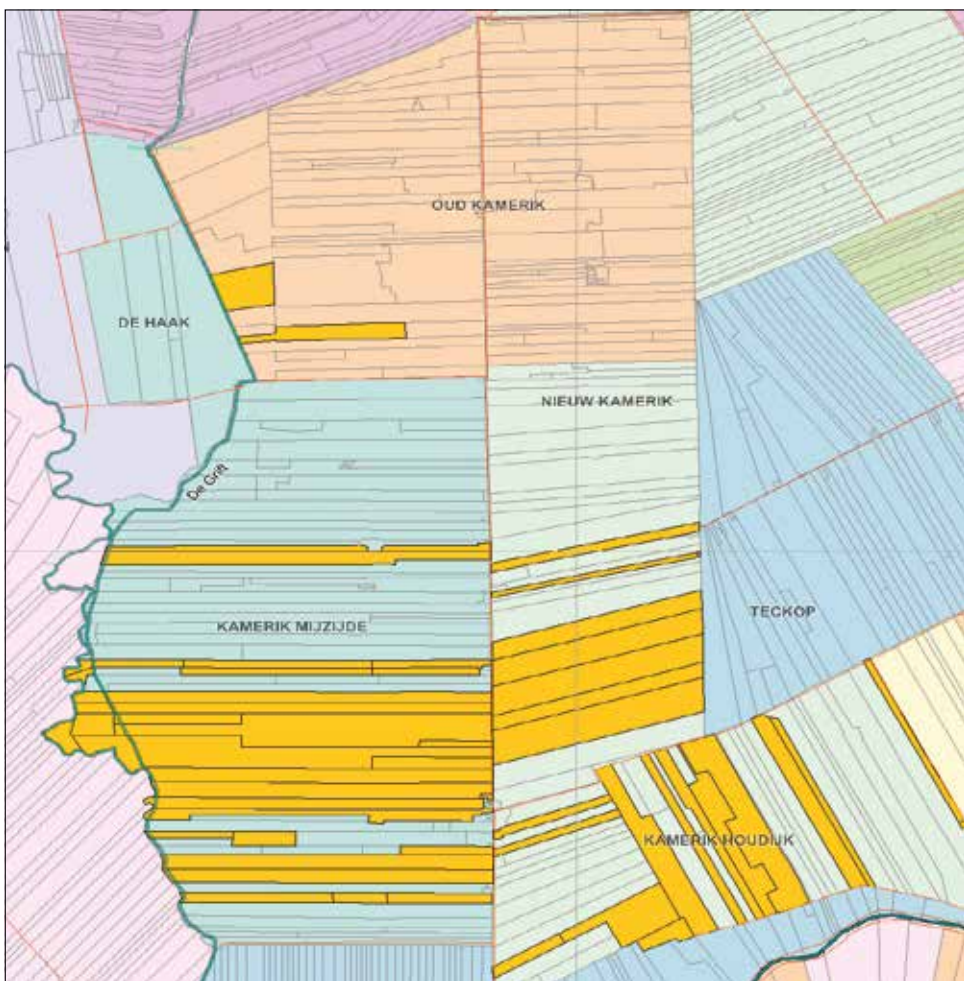
Schotbaarheid kleefde zoals gezegd aan de persoon, niet aan de grond, en duidde op een vorm van onvrijheid die juridisch minder gekwalificeerd was dan ministerialiteit. In Gelre kon men zich in de late Middeleeuwen voor de rechtbank vrijkopen van schotbaarheid en inkopen in de ministerialiteit, waarmee men een 'vrije dienstman' werd. Dit bracht geen automatische sociale maar wel juridische verheffing mee. Sociale stijging tot in de ridderschap behoorde daarna wel tot de mogelijkheden. Men was dan eerst een 'gekochte dienstman' vervolgens een 'geboren dienstman' en tenslotte een 'welgeboren dienstman' of knape en eventueel zelfs ridder en deel van de ridderschap. In Utrecht hebben we weinig voorbeelden daarvan maar moet de ontwikkeling op dezelfde manier zijn verlopen. Alleen in het graafschap Holland werd deze gang van zaken doorkruist doordat de stand der ministerialen of dienstlieden in de loop van de dertiende eeuw werd gesplitst in de groep der 'welgeboren dienstlieden' en der huislieden. De 'welgeborenen' werden voortaan in de rechte mannelijke lijn als edelen beschouwd, terwijl de 'huislieden' die rang nooit konden bereiken, hoe succesvol ze sociaal gezien misschien ook werden.¹⁸

In mijn ogen golden Kustwic en Miland dus ten tijde van bisschop Guido in de veertiende eeuw en later als oude bisschoppelijke domeinen met een horige bevolking, die zich niet tot cope-ontginningen hebben ontwikkeld maar wel de invloed daarvan in hun naaste omgeving hebben ondergaan. Met de rechten van cope-boeren als burens voor ogen kon men een schotbare boer het recht niet ontzeggen om zijn grond te ververven, te verkopen en te splitsen, zij het ten bate van andere schotbare lieden. Hij betaalde dan alleen geen recognitie-tijns aan de vorst (graaf of bisschop) als landsheer maar erfelijke bisschoppaspacht aan de bisschop als grondheer. Toen de wereldlijke macht van de bisschop van Utrecht in 1528 werd overgedragen aan het keizerlijk-Habsburgse gezag van Karel V gingen alle heerlijke rechten van de bisschop daarin mee, ook de grondheerlijke rechten. Na de verdwijning van het keizerlijk gezag ten gevolge van de afzwering van Philips II in 1581 werden de Staten van Utrecht als zijn opvolgers in het gewest Utrecht de rechthebbenden daarvan.

Men kan zich afvragen hoe het mogelijk was dat Kamerik Mijzijde in juridisch opzicht zozeer was afgezaakt in vergelijking met de tijd van bisschop Andreas, dat het nu als horig domein functioneerde, terwijl het toch in erfelijk bezit in 1131 aan de landzaten was verleend. Het is niet bekend of Kustwic en de rest van het oude Miland van meet af aan die positie van horig domein hebben gehad, maar voor Kamerik Mijzijde is het verschil opvallend. Naar mijn mening was dit te wijten aan de nalatigheid van het kapittel van Sint-Marie als gerechtsheer om als locator in dit gebied een cope-ontginning te organiseren. Er gebeurde niets totdat bisschop Hendrik van Vianden in de dertiende eeuw zelf aan het ontginnen sloeg en er zijn grondheerlijk domein van maakte met een schotbare bevolking. Pas in 1320 horen we iets van activiteit van de rechter van Sint-Marie in concurrentie met de rentmeester van de bisschop (zie verderop).

De grondheerlijke rechten van de bisschop werden een enkele keer zijn 'tafelgoed' genoemd, zoals in de akten betreffende de molenstichting in Zegveld en Zegvelderbroek, resp. in 1491 en 1494, waarnaar Van Doorn verwijst.¹⁹ Na de overdracht van de temporaliteit in 1528 gebeurde dit echter veel vaker, nu als keizerlijk tafelgoed, zoals ook het geval was bij de abdij Oudwijk in 1536 en 1545. Bij de oudschildgeld-registratie van 1536 bleek van de 285 morgen land van deze abdij in Kamerik Mijzijde 265 morgen keizerlijk tafelgoed te zijn, waarvoor bisschoppaspacht werd betaald. Verder bezaten diverse andere instellingen aldaar samen 279 morgen keizerlijk tafelgoed uit 554 morgen, bij een totaal van 570 morgen keizerlijk tafelgoed op 1008 morgen land in Kamerik Mijzijde.²⁰ Iets meer dan de helft van de grond was daar dus tafelgoed met bisschoppaspacht, waarin de abdij Oudwijk verreweg het grootste aandeel had. Toch zal in de dertiende eeuw onder bisschop Hendrik van Vianden heel Kamerik Mijzijde bisschoppelijk tafelgoed zijn geweest, toen het hele gebied nog was georganiseerd zoals beschreven in de brieven van bisschop Guido in 1308. Van de opbrengst van de bisschoppaspacht ging toen de helft naar de bisschop en de andere helft naar de vijf kapittelkerken (Dom, Oudmunster, Sint-Pieter, Sint-Jan en Sint-Marie) samen.²¹ Later is dit voor Miland verloren gegaan, maar voor Kustwic bleef het gelden tot in de achttiende eeuw, met een vast bedrag van 87 gulden en 18 stuivers voor de vijf kapittels samen.²²

De abdij Oudwijk betaalde verreweg de meeste bisschoppaspacht van alle particulieren en instellingen die in Kamerik Mijzijde gegoed waren. Toch werd deze abdij niet bewoond door schotbare lieden maar door vrije geestelijke vrouwen of monialen. De abdis verpachtte deze grond echter aan plaatselijke boeren die vermoedelijk wel schotbaar waren, voor wie zij de erfelijke bisschoppaspacht afdroeg in ruil voor de tijdpacht die de boeren aan haar betaalden. De abdis won dus bij deze transactie, want de erfpacht bleef door de jaren gelijk, terwijl de tijdpacht telkens steeg. Investeren in grond in dit bisschoppelijk domein was dus voor particulieren en instellingen van elders een voordelige belegging.

HisGis-kaart van Kamerik Mijzijde, Oud- en Nieuw Kamerik en Kamerik Houdijk met in geel de percelen van de abdij Oudwijk.

Verlies van bisschoppaspacht

Er is in de loop van de tijd veel opbrengst voor de bisschoppen verloren gegaan, waarschijnlijk niet door administratieve slordigheid, want daarvoor was de oudschildgeld-registratie veel te nauwkeurig, maar door een andere oorzaak. Een begin daarvan zien we al in 1320, vrij kort na het overlijden van bisschop Guido in 1317. Dan komt de pachter van het gerecht van Sint-Marie in beeld, die verklaart dat hij recht heeft op de opbrengsten van gerecht, tijs en tiende in Zegveld en Kamerik Mijzijde, uitgezonderd van de percelen die het kapittel van Sint-Marie zelf in dit gebied bezit. Verder verklaart hij dat als leden van dat kapittel grond in deze gerechten willen kopen, zij dit zullen doen ten overstaan van zijn rechter, 'daer si dien eijghendom ontfaen sellen, sonder enich wedersegghen'.²³ Dat betekent dat de rentmeester van de bisschop bij dergelijke transacties niet wordt betrokken en zijn administratie evenmin. Impliciet betekent het ook dat andere personen en instellingen aldaar grond kunnen verwerven buiten de rentmeester van de bisschop om en zonder de eis van schotbaarheid.

Zo blijken er dus vanaf de veertiende eeuw twee concurrerende instanties bezig te zijn geweest met overdracht van grondbezit in de gerechten Zegveld en Kamerik Mijzijde; in het geval van de rentmeester met handwissel en bisschoppaspacht als gevolg, en in het geval van de rechter van Sint-Marie vermoedelijk zonder betaling van bisschoppaspacht en zonder handwissel. Dat hieruit voor een groot deel het verschil in al dan niet betaalde pacht en registratie van keizerlijk tafelgoed voortvloeide, willen wij als hypothese voorstellen, maar we staan open voor andere suggesties.

Conclusie

Kamerik Mijzijde, dat in 1131 door bisschop Andreas in erfelijk bezit werd verleend aan de landzaten van Mi met ontginning in cope-vorm in het vooruitzicht, werd sinds de dertiende eeuw door bisschop Hendrik van Vianden en opvolgers behandeld als een grondheerlijk domein van de bisschop met een schotbare bevolking die bisschoppaspacht betaalde of namens wie deze erfpacht werd betaald. Het heeft zich echter mede onder invloed van de omringende cope-ontginningen ontwikkeld tot een gebied waarvoor slechts iets meer dan de helft aan erfpacht werd opgebracht. Tot de overdracht van de temporaliteit in 1528 werd het een enkele keer bisschoppelijk tafelgoed genoemd, maar na die tijd veel vaker keizerlijk tafelgoed, een titel die na de afzwering van koning Filips II in 1581 als landsheer verdween. Toen werden de Staten van Utrecht de rechthebbenden. De betaling bleef wel steeds bisschoppaspacht heten, tot het einde van het Ancient Régime en de Franse tijd, toen de horigheid en de ongelijkheid van de burgers voor de wet werden afgeschaft.

Post scriptum: Dertiende penning

Nu moet ons nog een *post scriptum* van het hart betreffende de status van Oud Kamerik. We zagen dat Oud Kamerik westzijde de beste kandidaat was voor de grensmarkering van het gebied dat in 1131 aan de parochianen van Mi werd teruggegeven, namelijk het oude land van Mi dat zij 'sexforlanc' noemden. Dat gebied behoorde dus in 1131 tot het oude Miland, maar zeker sinds de vijftiende eeuw maakte het deel uit van de gerechten waarvan heer Jacob van Gaasbeek uit het geslacht van Zuilen—van Abcoude gerechtsheer was als leenman van de bisschop. Overdracht van grond ging daar net als in Zegveld en Kamerik Mijzijde gepaard met handwissel, maar als zodanig gold daar bij koop het recht van naasting en dertiende penning, een recht dat pas per 1 januari 2015 is afgeschaft. Dit recht hield in dat de gerechtsheer een voorgenomen koop van grond kon tegenhouden om een ongewenste kandidaat te weren, door de grond aan zich te trekken en via een oproep in de parochiekerk potentiële kopers op te roepen om er meer voor te geven dan de eerste koper. Als iemand zich daarvoor meldde, verwierf hij het goed en betaalde vervolgens 1/13 van de nieuwe koopprijs van de grond aan de gerechtsheer. De grond zonder de opstallen werd daartoe getaxeerd. Dit gebruik gold in de gerechten Abcoude Proosdij Sint-Pieter, Abcoude Baambrugge, Vinkeveen, Demmerik, Oudhuizen en Kamerik Oud en Nieuw en Houdijk.²⁴

Aangezien de dertiende penning werd geheven van de grond, behield ze haar waarde door de eeuwen heen, in tegenstelling tot de handwissel in het Miland, die uit een bedrag in geld bestond dat in de loop der eeuwen tot bijna niets slonk.

De gerechten waar het recht van naasting en 13e penning gold. Vermeulen 2003, 27.

LITERATUUR

- Buitelaar 1993** ➤ A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek*, Hilversum 1993.
- Van Doorn 1940** ➤ C.J. van Doorn, *Het oude Miland en zijn waterstaatkundige ontwikkeling*, Utrecht 1940.
- Van Doorn 1942** ➤ C.J. van Doorn, 'Over de ontwikkeling van de bisschospacht, voornamelijk naar aanleiding van de rentmeestersrekeningen', in: *Opstellen aangeboden aan Prof. Jhr. Dr. D.G. Rengers Hora Siccama 1906–1942*, Utrecht 1942, 284–307.
- Van Iterson 1938** ➤ W. van Iterson, 'Handwissel, dertiende penning en zilvergeld', in: *Verslagen en Mededeelingen van de Vereniging tot Uitgaaf van de Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht*, 9e deel, 1938, 249–282.
- Van der Linden 1955** ➤ H. van der Linden, *De Cope. Bijdrage tot de Rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakke*, Utrecht 1955.
- Van Ooststroom 2017** ➤ Ad van Ooststroom en Johanna Maria van Winter, 'Utrecht met HisGis. Een onderzoek naar bezitsverhoudingen in het Nedersticht van Utrecht in de Middeleeuwen', in: *Johanna Maria van Winter, Middeleeuwen in drievoud: hun woonplaats, verwantschap en voeding*, Hilversum 2017, 67–102.
- OSU** ➤ S. Muller Fzn., A.C. Bouman, K. Heeringa en F. Ketner (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 5 dln. Utrecht en 's-Gravenhage, 1920–1959*.
- Vermeulen 2003** ➤ F.M. Vermeulen, *Handwissel, dertiende penning en naasting*, Utrecht 2003.
- Van Winter 1962** ➤ Johanna Maria van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen, 2 delen*, Groningen 1962.

NOTEN

- 1 OSU I nr. 481, 1174. Zie verder Van Ooststroom 2017, 94–95.
- 2 OSU I nr. 333, 1131.
- 3 Buitelaar 1993, 73–74.
- 4 Van Doorn 1940, 16, 19.
- 5 Van Doorn 1940, 220.
- 6 Van der Linden 1955.
- 7 Van der Linden 1955, 282–283 en kaartje op 279.
- 8 Van Doorn 1940, 2.
- 9 Van Doorn 1940, 12.
- 10 Kaart van Rijnland van 1687, op ware grootte als bijlage in apart mapje bij Van der Linden.
- 11 Van Doorn 1940, 36, 44–45.
- 12 Zie over deze gang van zaken Buitelaar 1993, *passim*.
- 13 OSU III nr. 1717, 1267.
- 14 OSU IV nrs. 1809 en 1981, 1271 en 1274.
- 15 Van Iterson 1938, Bijlagen I en II, pp. 278–279 en 279–281, 1308 maart 20 en 1308 november 11.
- 16 Van Doorn 1940, 29, 32; Van der Linden, *De Cope*, 223.
- 17 Van der Linden 1955, 217.
- 18 Van Winter 1962, deel I, 131–133, 172–175 en verspreid in noten.
- 19 Van Doorn 1942, speciaal 300, op grond van Rijksarchief Utrecht, Inventaris kapittel Sint Marie nr 7–20, Liber litterarum patrie fol.465 verso– 466 en Archief der Bisschoppen van Utrecht, Reg. Nr. 4 fol. 314 en 314 verso = 316.
- 20 Ad van Ooststroom, website met HisGis, www.vanooststroom.com.
- 21 Van Doorn 1942, 287–288 met noot 11.
- 22 Van Doorn 1942, 296 en 300. Aanvulling van Ad van Ooststroom: Volgens de rekening van 1376 bedroeg de pacht van Kustwic 1163 schilden, waarvan de bisschop om te beginnen 24 schilden kreeg, terwijl de rest 50/50 werd verdeeld tussen de bisschop en de vijf kapittels. De bisschop ontving toen dus meer dan de helft. Volgens de rekening van 1797 kregen de kapittels samen in Kustwic 87 gulden 18 stuivers en bleef voor de schout van de voormalige bisschop in Kustwic 76 gulden 8 stuivers en 12 penningen over, dus minder dan de helft.
In 1796 betaalde de abdij Oudwijk op Sint Jan in de zomer (voor Kamerik Mijzijde) 22 gulden 13 stuivers en 32 penningen als bisschospacht. Er werd daar toen in totaal 50 gulden 6 stuivers bisschospacht opgebracht. Rechthebbenden waren na de

afzwering van koning Filips II in 1581 de Staten van Utrecht als zijn opvolgers.

- 23 Van Doorn 1940, 34–35.
- 24 Vermeulen, 19–23 en kaartje op p. 27. Noot 6 van hoofdstuk III op p. 20 verwijst op p. 46 naar een discussie over de juiste vertaling van 'cedit eius lucro' in de beschrijving van de haastingsprocedure en de oproep via de parochiekerk aan potentiële kopers. Deze zinsnede wordt meestal vertaald, ook door Van Iterson en Van der Linden, als '(En indien iemand meer zal willen betalen,) gaat het meerdere over tot winst van hem (= de gerechtsheer), maar moet op taalkundige gronden luiden: (En indien iemand meer zal willen betalen), wijkt hij (= de gerechtsheer) ten gunste van hem.'